

Роза ЕСБАЛАЕВА

Магистр, Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан (roza.yesbalayeva@ayu.edu.kz) ORCID: 0000-0003-1164-9107

**Қазақтың дәстүрлі ат қою концепциясы және этнодеформациялық
мобилизация**

Андатпа

Мақалада қазақша есімдердің қойылу тарихы мен зерттелу мәселелері сөз болады. Қазақта есім қоюдың ресми және бейресми түрін нақтылады. Қазақтың түп-төркіні түркі халықтарындағы есім қоюдың тарихи сипаты, дәстүр мен жаңашылдық, қазақша ат қоюдағы формалық ізденістерге зерттеу жасайды. Дәстүрлі ат қоюдың концептісі ұсынылып, классификациясы жасалады. Ұлттық дәстүрдегі ат тергеу түрлері мен ерекшеліктері ажыратылады. Қазақша ат қоюдың этнотанымдық ұғыммен байланысын ғылыми негіздеп, кісі есімдерінің этнодеформациялық мобилизациялану жағдайы талданады. Мақалада трансонимизация құбылысы арқылы халық жадында қалған тұлғалар Абылай хан, Қазыбек би, Қабанбай, Бөгенбай, Абай, Шоқан, Сәкен, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса т.б. тарихи есімдеріне талдау жасалды. Қазақ халқындағы кісі есімдерінің қойылу үдерісіндегі әдет-ғұрып, наным-сенімдердің этнотанымдық ерекшеліктері ғылыми деректермен дәйектелді. Қазақ есімдерін қоғамда және күнделікті өмірде атқаратын функциясы мен құрылысына қарай ғалымдар пікіріне негіздеп бірнеше салаға топтастырдық. Ұлттық дәстүрге сай есімдердің этнотанымдық ерекшеліктері нақты талданып ғылыми айналымға ұсынылады. Бұл жобаны болашақта кеңейтіп, ғылымға есімдер онтологиясын ұсыну ойымызда бар. Кісі есімдерін қазақ халқы мінез-құлқына орай өзгертіп, ұғым мағынасында да атай беретіндіктен, мақалада аллегориялық кісі есімдер топтамасын жасап, ұсындық.

Кілт сөздер: қазақша ат қою, ат қою концепциясы, ат тергеу, этнодеформация, этнодеформациялық мобилизация

Roza YESBALAYEVA

Master's, researcher at the Research Institute of the Turkology, Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(roza.yesbalayeva@ayu.edu.kz)

**The concept of traditional naming among Kazakhs and
ethnodeformational mobilization**

Abstract

The article will consider the history and problems of studying Kazakh names. The author identified the official and unofficial forms of naming among the Kazakhs. The

historical nature of the name, traditions and innovations among the Turkic peoples is a study of the formal search for the name among the Kazakhs. Also in this article, the concept of a traditional name is proposed and classified. This article distinguishes the types and features from the point of view of the national tradition of inventing new names for the relatives of the husband by the daughter-in-law. The author analyzed the state of ethnodeformational mobilization of names, scientifically substantiated the connection of the Kazakh name with ethnocognitive concepts. The article analyzes the historical names of such people as Abylai Khan, Kyzymbek bi, Kabanbai, Bogenbai, Abai, Chokan, Saken, Baluan Sholak, Zhayau Musa, etc., preserved in the memory of the people through the phenomenon of transonymization. The ethnocognitive features of customs and beliefs in the process of naming the Kazakh people are confirmed by scientific data. In the article, the author grouped Kazakh names in several directions, based on the opinions of scientists, depending on their function and structure in society and in everyday life. The ethnocognitive features of names in accordance with national traditions are analyzed in detail and presented to the scientific community. In the future, it is planned to expand this project and present the ontology of names to science. The article creates and presents a collection of allegorical personal names, since the Kazakh people change their names depending on their behavior and meaning.

Keywords: Kazakh's antroponym, the concept of naming, name investigation, ethnodeformation, ethnodeformation mobilization

Кіріспе

Есімсіз адам, атаусыз заттың болмайтындығы баршаға аян. Егер сөз бір адам жайында болса, алдымен оның адами қасиеттерінен бұрын есімі еске түседі. Әңгіме бір көркем туынды туралы болса, алдымен кейіпкер есімі ауызға бұрын ілігеді. Дүние есігін жаңа ашқан сәбиге қойылатын есім мен көркем туындыдағы кейіпкерге берілетін аттың арасындағы байланыс, ұқсастық, айырмашылық, ерекшелік, оның деңгейі, дәрежесі, мөлшері, сандық - сапалық арақатысы мен этнотанымдық ерекшеліктері жайында зерттеу жүргізу жұмысымыздың өзектілігін анықтайды. Бұған дейін кісі есімдеріне байланысты ұғымдарды антропонимика ғылымы зерттеумен айналысып, құлашын кеңейтті. Бүгінде антропонимика іштей түрлі тармақтар бойынша зерттеу ісін жалғастыруда.

Ұсынылып отырған ғылыми зерттеуде қазақ фольклорынан бастап, күні бүгінге дейінгі қазақша ат қоюдың этнотанымдық ерекшелігін арнайы зерттеп, қарастырамыз.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақша есімдердің этнотанымдық ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу мақсатына орай төмендегі міндеттер қойылды:

- Қазақтың ат қою рәсіміндегі дәстүр мен жаңашылдық;
- Дәстүрлі ат қою және ұлттық сананың этнодеформациялық мобилизациялануы;
- Ұлттық дәстүрдегі ат тергеу концепциясы және оның ерекшеліктеріне талдау жасау;
- Қазақша ат қоюдың этнотанымдық ұғыммен байланысын ғылыми негіздеу.

Ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу жұмысын жазу барысында қазақтың ұлттық дәстүріне сай есім қоюдың ерекшеліктері мен этнотанымдық болмысын сипаттауда, салыстыру, жүйелеу, топтау, трансонимдеу, статистикалық әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ғасырлар бойы адамзат жер, су, қалалар мен мемлекеттер, тіпті құрлықтар мен мұхиттарға да белгілі бір атаулар беріп отырған. Әрбір заттың атауы мен сипаты бар. Нәресте туылса оған лайықты ат қойып, сол ат бүкіл ғұмыр бойына оны өзгелерден айырып тұратын есіміне айналған. Адамдар есімі жылдар бойы түрлі сипат ала бастады. Әр істің өз тәртібі мен әдебі болатыны сияқты өз әдептері бар. Нәресте ес жинап азамат болғанда өз есімінен қысылмауы үшін ата-анасы жақсы ат қоюға тырысқан. Жақсы ат баланың болмысына ертеңгі тұлға болып қалыптасуына үлкен әсер етеді. Қазіргі таңда алаш арыстарының есімін қою, қазақтың танымал тұлғаларының есімімен атау, діни сипатта пайғамбарлар мен сахабалардың есімімен атау орын ала бастады. Балаға ат қоюға ата-ана жауапты. Алайда қазақтың ата-бабадан келе жатқан дәстүрі бойынша балаға ат қоюды үлкен кісілерге ата-әжесіне немесе елге сыйлы кісілерге ат қойғызу дәстүрі кең орын алған.

Есім таңдауда ең әуелі ұлттық ерекшеліктерге мән беріледі. Түркі халықтарында өте әдемі, көркем есімдер жиі кездеседі. Бүгінде

телесериалдарда кездесетін есімдерді қою да дәстүрге айналып барады. Балаға ат қойған кезде оның түп мағынасын тексеріп, болашақта балаға есімі зиянын тигізбейді ме деген ниетпен ойланып қойған орынды. Есім таңдауда сирек кездесетін есімдерді таңдайтынымыз да жасырын емес. Сондай-ақ құлаққа жағымды естілетін жақсы есімдерді жарысып қоя береміз. Есімдердің дәстүрлі немесе жаңашылдық сипатымен, немесе басқадай себептермен қойылу жолдарын анықтау үшін зерттеу мақаламызда қазақша есімдердің қойылу концепциясына тоқталмақпыз.

Ғылымда кісі есіміне қатысты зерттеу ісімен айналысатын сала – антропонимдер деп аталады. Антропоним (гр. адам және есім) – адамды атау үшін қолданылатын кісі есімі ғана емес ұлт мәдениетін зерттейтін құнды мұра[1, 8-б.]. Олар кісінің төл есімі, ата тегі, лақап ат және қосалқы есім, бүркеншік есімдердің түрлеріне қарай ажыратып, есімдердің шығу тегі мен тарихына тоқталып, тілдік, ұлттық, танымдық ерекшеліктерін сипаттайды. Зерттеуші ғалымдар С.Ә.Рахымберлина мен М.Қ.Жүнісова кісі есімдерін атқаратын қызметі мен қолданылу ерекшеліктеріне қарай ресми және ресми емес (бейресми) топтарға бөліп қарастыруға болатынын айтады: «Ресми есімдерге құжаттарда жазылған, мемлекеттік тіркеуде заңмен бекітілген кісінің төл есімі, әкесінің аты, тегі жатса, бейресми есімдерге белгілі бір ортада ғана, көпшілік жағдайда уақытша қолданылатын, таралу ауқымы шектеулі лақап ат, бүркеншік есім және кісінің өз есімінен жасалған не туыстық қатынасты білдіретін құрметтеу, еркелету, жақсы көру мәніндегі қосалқы есімдері жатады» [2, 35-б.].

Қазақта атадан балаға мирас болған салт-дәстүрдің қатарында тәрбиелік мәні бар дәстүрдің бірі – балаға ат қою, ресми есім беру. Бүгінде дәстүрдің озығы бар, тозығы бар, кей дәстүрлер уақыт өте деформацияланып, өзгеріске ұшырауда. Қазіргідей алмағайып заманда ұлттық дәстүріміздің бірі – ат қою дәстүрінде де түрлі өзгерістер болуда. Бұрынғы ата-бабаларымыз ырымдап, ниет етіп, ата жолын ұстанып, діни кітаптарға сүйеніп, т.б. негізге сай ат қоюшы еді. Сол есімдердің орны жанарып, бүгінде Раяна, Сафия, Риана, Рамис, Айрис, Альмира, Анжела, Жасмин, Ясмина, Аслан, Артур, Дамир, Данияль, Диас, Денис, Даян, Елдар, Алинұр, т.б. есімдер жиі қойылып жүр. Ал бұрыннан таныс қазақы есімдердің толық атауы қысқарып, Гүлбаршын

– Гуля, Шолпан – Шопик, Ләззат – Лилу, Несібелі – Несюша, Айжан – Айжок, Дінмұхаммед – Димаш, Нұрболат – Нурик, Шардарбек – Сашка, Бекмырза – Бека, Жақсылық – Жасик т.б. болып бейресмиленіп, өзгертіліп айтылып жүргенін жоққа шығара алмаймыз. «Бейресми есімдер – адамның төл есімін толықтыратын, анықтап-ажырататын не жасыратын қосымша атау» [2, 35-б.].

Алайда бұл жағдайлар тұрмыс-тіршілігімізге сіңіп кеткені сондай ұлттық құндылықтарымызға кесірін тигізіп жатқанын аңғара алмаймыз. Бұл ұлттық сананың жаттану процесін, яғни ұлттық сананың өзгеруін аңғартады. Профессор Ж.Әбіл өз еңбегінде «ұлттық сананың өзгеріске түсу жағдайын – этнодеформация» [3, 5-б.] деп атаған еді. Ұлттық тектің, ұлттық сананың, ондағы дәстүрліліктің бүлінуін, өзгеруін бейнелейтін этнодеформация терминінің қазақша есімдерге де қатысы барын жасырмайды. Қазақта «елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан» - деген сөз бекер айтылмаған. Бұл кез-келген ұлттың болмысы мен тұрмыс-тіршілігіндегі өзгеріске қатысты айтылса керек. Яғни, ұлттық сана, ұлттық дәстүр, тыныс-тіршілігіміз басқа ұлттармен арадағы байланыстың нәтижесінде белгілі бір өзгеріске түсіп, этнодеформациялық мобилизацияға ұшырайды. Бұл құбылыс белгілі бір халықтың көп бөлігінің сыртқы күштердің немесе мемлекеттік идеологияның қысымынсыз-ақ ұлттық сананың бүлінуін қамтитын құбылыстарды қабылдап, ұлттық рухқа қарсы жұмыс істейтін әрекеттерді білдіреді. Бойын жат рух бейнелеген адамдардың ұлттық құндылықтарға бей-жай қарауы этнодеформацияның өз-өзінен мобилизациялануына итермелейді. Этнодеформациялық мобилизация екі сипатта дамиды. Бірі – этнодеформациялық тежелу болса, бірі – этнодеформациялық асқыну. Этнодеформациялық тежелу – ұлттық құндылықтарымызды сақтау үшін өткенімізге шегініс жасап, ата-бабамыздан келе жатқан салт-дәстүрімізді ұмытпай, ұрпағымыздың бойына сіңіру. Салт-дәстүріміздің қадір-қасиетін танытып, оның жақсы жақтарын насихаттап, үлгі ету. Ұлтымыздың ұлт болып қалуы тіл мен дінге ғана қатысты емес, салт-дәстүрімізде екенін санаға сіңіре білуде.

Қазақтың тұрмыс-тіршілігінде салт-дәстүрдің кедергіге ұшырап, ұлттық болмысымызға зиянын тигізген саяси жағдайлар мен оқиғалар аз емес. Әсіресе кеңес дәуірінде коммунистік идеологияның әсерінен барымыздан айырылып қала жаздағанымыз жасырын емес. Тіпті

қазақтың ат қою дәстүріне де этнодеформациялық «сілікіністің» болғанын тарихтан, әдеби туындылардан байқауға болады. Д.Исабековтің «Бонапарттың үйленуі» әңгімесінде «Қазақтар үшін дүниежүзілік есімдерді емін-еркін иемдену ХХ ғасырдың 30 – 60 жылдары аралығында ерекше дамыды. Американың алғашқы президентінен бастап Қараспандағы базарком Оқапқа дейінгі аттар Қазақстанда тың жерлерді игеру науқанындай кең ауқымда емін-еркін игерілді. Дүниежүзілік есімдерді иемдену науқаны барлық үлкен жаңалықтар секілді әр жерде әртүрлі жүрді де, кейбір алыс түкпірлерге тым кеш жетіп, кеш аяқталды. Сол кездегі саяси оқиғалардың тірі көрсеткішіндей Октябрь, Социал, Аврора, Потемкин, Рева, Люция, Коммуна, Стахан, Чапай, Шорс, Роман, Роллан, Максим, Маркс, Энгельс есімді балалар көше-көшелерде құлындай шауып жүрді. Тіпті, бүтін бір мемлекеттер мен астаналардың атына ие боп қалған қара домалақ балалар да аз кездеспейді» [4], – деп автор әңгіменің басында-ақ кейіпкерлері ат қоюда дәстүрден жаңылып, дүниежүзілік есімдерді иемденеміз деп этнодеформациялық мобилизацияның асқыну дәрежесіне ұшырағанын ескертеді. Әңгімеде Жиделі ауылындағы қара кемпірдің падашы баласы Әбдәшімінің он бір баласының кенжесі туылғанда бүкіл ауыл баланың атын кім қоюды білмей біраз дағдарады. Сонда бұл ауылдағы орысша боқтай алатын мұртты қазақтың бүгінгі ұрпағы «Бонапарт» деп қоюды ұсынады. Бонапарттың кім екенін білмей, қиқы-шиқы болған қазаққа:

- Немене, балаң Бонапарттай болса тақияңа тар бола ма, Бонапарт – француздың патшасы» деп, бой бермейді.

- Тым шетел сияқты, өзіміздің совет мәмләкәтінән сол сияқты ешкім жоқ па? – деген әкесіне:

- Котовски бар, Шорс бар, Чапай бар, бірақ олардың бәрі қойылып жүр. Біз ешкімде жоқ, жаңасын алайық. Өскесін балаң бәрімізге риза болады, – дейді. Онымен ғана тоқтамай, Бүкіл әмрика мен немісті алып қараңдаршы, Конрад деген фамилиядан аяқ алып жүре алмайсың. Конрад деген өзіміздің руымыз Қоңырат қой. Қиядағы елдер бізді сыйлап, руымызды фамилия етіп алып жатқанда біздің томаға тұйық жатқанымыз ұят емес пе?..[4].

Осындағы Бонапарт есімін қоймақ болғандар мен бұл есімді қабылдай алмай жатқан баланың әкесі арасындағы көзқарас тартысы этнодеформациялық мобилизацияның асқынған формасына мысал

болады. Мұндағы мұртты қазақтың бүгінгі ұрпағы логикалық жағынан жұртты жеңіп, баланың есімін Бонапарт қоюы естіген құлаққа да, қазақтың көңіліне де жат еді. Әр халықтың есім қоюда ұстанатын өз мәдениеті, дәстүрге сай таным-түсінігі бар. Бонапарт есімі атақты болғанымен, ол елдің тұрмыс-тіршілігінен бейхабар Жиделі ауылының тұрғыны ғана емес кез-келген қазақтың жатсынары сөзсіз.

Есімдер ресми, бейресми болып екі топқа бөлінгенімен, трансонимизация құбылысы арқылы бір топтағы есімнің келесі топқа өтуі, сол арқылы халық жадында және тарихта адамдардың заңды түрде бекітілген ресми есіммен емес, бейресми есіммен қалуы жиі кездесетін жағдай екен. Тарихта есімдерімен мәңгілік есте қалған Абылай хан, Қазыбек би, Қабанбай, Бөгенбай, Абай, Шоқан, Сәкен, Балуан Шолақ, Жаяу Мұса сияқты т.б. тұлғалардың аты тарихта бейресми есімдерімен қалғаны белгілі.

Тарихи тұлға есімдеріне жүргізілген зерттеу жұмыстары есімдердің біразының арабша не қазақша есімдерді қолданысқа ыңғайлы етіп қысқартудан туғанын көрсетсе, кейбірінің аталуына қандай да бір ерекшелік негіз болған лақап есім екенін көрсетеді. «Есімдер сыры» атты еңбекте: «Абай – ел ағасы дегенді білдіреді. Тува тіліндегі абзығай — от ағасы, аға, татар тіліндегі абзыхай, ағай сөздерімен төркіндес» [5, 7-б.]. Ибраһимнің бұл есімге ел ағасы болғанда ғана ие болмағанына, әжесі Зере мен анасы Ұлжанның бала кезінен Абай атандырғанына көңіл аудара отырып, Ибраһим – Ибрай //Ыбырай – Абай тұлғасын кішірейту, еркелету мақсатымен аталған адамның төл есімінен жасалған қосалқы есім, яғни антропонимиялық «аталым» болар деп ойлаймыз. Шындығында Ибраһим есімінің қалай қойылғаны жөнінде Р.Тоқтаров «Абайдың жұмбағы» [6] роман-хамсасында сипаттаған еді. Әдеби көркем шығарма болғандықтан тарихи шындық және көркемдік шешім қабат жүретіні белгілі. Шығармада Құнанбайдың түс көруі, түсінде Әнет бабасының Ибраһим пайғамбар кейпінде енуі, түсін аян түске жорып – кіші әйелі Ұлжанның аяғы ауыр екені еске түсіп, дүниеге ұл бала келетінін алдын-ала сезуі; түсінде Ибраһим есімінің жиі қайталануы баланың жай бала емес екендігінен хабардар етіп, көрген түсінің садақасы ретінде мал атауы; бәрі де дәстүрлі, қазақтың ырымға сенетін мінезінен хабар береді. Құнанбай қазақы ырыммен түсіндегі Ибраһим пайғамбардың жайдан-жай кірмегенін, ата дәстүрімен Ұлжан ұл

босанса баланың есімін Ибраһим қоятынын ішінен түйеді. Бұл тарихи шындық әлде автордың көркемдік шешімі болуы мүмкін. Құнанбай бұл жолы балаға есім қоюда ауылдың ақсақалына жүгінуді жөн көрмейді. Түсіндегі Әнет бабасының әруағымен ұрпағына қойған есім сойы, берген батасы деп қабыл көреді. Қазақ салтында түстің қызметі маңызды саналады. Сондықтан Құнанбай – дәстүрді жалғаушы.

Қазақта басқа халықтарға ұқсамайтын дәстүрдің бірі – ат тергеу деп аталады. Бұл дәстүр жаңа түскен келіннің барған жерінде қайын атасы, қайын енесі, қайын ағасы, қайын әпкесі, қайнысы, қайын сіңлісінің атын атамай, оларды тұспалдап, басқаша ат қою дәстүрі. Келін барған жеріне сіңісіп, сол үйдің адамы болып саналатындықтан күйеуінің әкесін «ата», «дәу ата», «үлкен ата», анасын «апа», «әже» деп атайды. Ал күйеуінің аға, әпке, бауырларын келбетіне, жасына, іс-әрекетіне, қызметіне орай т.б. түрлі ат қойып, келіннің тапқырлығы мен көрегенділігі халық арасында сынға түсіп отырған. Мәселен,

Күйеуінің ағаларына: «көке», «герой ата», «сельсовет қайнаға», «бастық қайнаға», «үлкен аға», «жақсы аға», т.б. деп ат қойса,

Қайныларына: «нәшәлник қайным», «сал жігіт», «шырақ», «сартай», «нұржігіт», «ақжігіт», «төребала» «мырзаға», «мырза жігіт», «кенже бала», «тетелес қайным» деген сынды көтермелеу, мақтау, еркелету сипатында ат қойған;

Қайын әпкелерін барған жерінің атымен «Қаратаудағы әпке», «Майбұлақтағы апа», «Өскемендегі әпше», т.б. атай береді.

Қайын сіңлілеріне: «сары қыз», «аппақ қыз», «ақ бикеш», «шырайлым», «көркем», «ерке қыз», «кенже қыз», «еркежан», «сұлу қыз», т.б. деп атау әлі күнге дейін айтылып, дәстүр жалғасып келеді. Бұдан өзге жас келін күйеуінің жақын ағайындарының да, абысындарының да атын атамай «апа», «кіші апа», «женеше», «үлкен абысын», «кіші абысын», т.б. деп атаған. Ә. Ахметов «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер» атты еңбегінде қазақ келіні күйеуінің әке-шешесі көзі тірі кезінде өзі тапқан бірінші баланы да өз атымен атамай, оның жынысына қарамастан, кенже бала немесе бөпежан сияқты эвфемистік есім қолданғандығы жайлы баяндайды. Ізетті келін өзінен бұрынырақ келін болып түскен қайнысының әйелін де, яғни жасы кіші абысынының да атын тергеп, оны келіншек деп атаған. Кейде тыйым салынған есімдерді тергеп айтуға мүмкіндік болмай қалса, әлгі есімдердің бір дыбысын өзгертіп, Мәмбетті –

Сәмбет, Тұрсынды – Мұрсын, Ахметті – Сахмет және т.с.с. бұзып айту да эвфемистік есімдер жасаудың бір тәсілі ретінде қолданылғанын айтады [7, 39-б.].

Кей деректерде жас келін күйеуін де күйеуінің құрдастарының да атын атауды ұят санап «кұрдас», «замандас», «қожекен», «Тұрсекең» деген сынды қолпаш сөздерді қоса қолданған. Бұл туралы Ш.Б. Салықжанова: «Әйелдер күйеуінің атын атамай «әлгі», «біздің үйдегі», «от ағасы» немесе баласының атымен атау (Еркетайдың әкесі деп) дәстүрінің қалдығы әлі кездеседі. Тіпті күйеуінің құрдастарының аттарын атауды да ұят санап «кұрдас», «замандас» немесе «аттас» деп атау дәстүрі болған. Сөйтіп, жаңадан түскен жас келін болсын, оның абысын-ажындары болсын ат тергеуді міндет санаған» [8, 421-б.], – дейді.

Ат тергеуге қатысты мысалды әдеби көркем туындылардан да көптеп кездестіруге болады. Қазақтың классик жазушысы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында Абай есімін атамай, жеңгелері «Телғара» [9] деп атайтынын кітаптың алғашқы тарауынан-ақ кездестіреміз. Д.Исабековтің «Гауһар тас» повесінде Қайыркенді жеңгесі Салтанат «ерке бала» [10], Қабдеш Жұмаділовтің «Соңғы көш» романындағы басты кейіпкер Естайды жастайынан білімге құштар болғандықтан, әрі қалада оқығандықтан жеңгесі «молда жігіт» [11] деп ат тергейді.

Ат тергеуді орнымен қолданбаса келіндерге сын. Бірде Түсіп деген кісінің келіні енесіне «атам аттан салақтап жатыр», деген екен. Мұны естіген енесі шошып кетіпті. Сөйтсе келіндері түсіп деген сөзді мүлде қолданбай, «сусып, салақтап» деп айтатын көрінеді. Сейіт Кенжеахметұлының «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» кітабында мынадай дерек келтірілген: «Жолаушылар су әкеле жатқан әйелден: «бұл кімнің ауылы?» деп жөн сұрапты. Сонда келіншек «өзінде ғана бардай, өзгеде жоқтай атамның ауылы» депті. Сөйтсе бұл Көтібар ауылы екен» [12].

Ат тергеуге қатысты деректерді қарастырғанымызда жер, су, аң, құстар мен жануарлардың атауымен байланысты аттар қазақта жиі кездесетіні байқалды. Қазақ келіндері бұл жағдайда да ақылы мен тапқырлығымен сынға түскен. Сондайда Тәшкенбайды – «өзбек қайным», Мұхитты – «шалқар», Арыстанды – «патша көңіл қайным», Бүркітбайды – «қыран жігіт» деп көркемдеп, көтермелеп ат қойған

екен. Осыған ұқсас ел арасында тараған түрлі әңгімелерді де кездестіруге болады. Соның бірі:

Ертеректе бір қарияның, Көлбай, Қамысбай Қасқырбай, Қошқарбай, Қайрақбай, Балтабай, Қанжарбай атты балдары бар екен. Сыртта үй шаруасымен айналысып жүрген келіні алыстан атасының «Судың ар жағында, камыстың бер жағында қойды қасқыр жеп жатыр. Жылдам ауылға хабар бер, келін. Балтабай пышағын қайрақпен қайрап, адал бауыздап алсын. Мен қасқырды қуып кеттім», деген даусын естиді. Шапшаң күйеуіне хабарды жеткізбек болған келіні:

- Шапқы-ау, Шапқы, тез бол. Сарқыраманың ар жағында, сылдыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр. Атам жаныманы білеуітке жанып-жанып жіберіп, адал бауыздап алсын, деді. Өзі ұлыманың ізінен кетті, депті. Мұны естіген енесі келінінің қайын ағаларының бірінің де атын атамай тұспалдап жеткізген сөзін естіп, есті келін алғанына шүкірлік етіпті, – дейді.

Тағы бір айта кетер жайт, ат тергеудің ел арасында тараған мынадай түрін де кездестіруге болады. Келіннің атын атамайтын кісілермен аттас өзге адамдар туралы да қолданатын тәсілі болған. Ондайда кісі атының алдыңғы әрпін басқа әріппен ауыстырып Әліні – Сәлі, Мәкішті – Жәкіш, Әсетті – Өсиет, деп, атау да ел арасында кездеседі. Ат тергеудің халық арасында орын алуы – ұлттық дәстүрдегі адамгершілік қасиеттердің биік үлгісі. Ат тергеудің астарында кісіні сыйлау, ізет пен құрмет, көргенділік пен кішіпейілділік сынды ізгілікті аңғарасыз. Қазақ тұрмысында сөзге тыйым салу, астарлап сөйлеу дәстүрін Т.Жанұзақов: «Ерте заманнан бар бұл дәстүр халық арасында кеңінен етек алған. Сөзге тыйым салу, астарлап сөйлеу әдеті кісі аттарына да әсерін тигізбей қалмаған. Бұрынғы кезде ауылдағы әйелдер ерінің, ата-ене, қайнаға, қайыніні, қайынсіңлілерінің атын атамаған. Сөйтіп, ат тергеу ғұрпы кеңінен тараған» [13, 82-83-бб.], – деп атап өткен.

Ат тергеу дәстүрін күні бүгінге дейін қаймағын бұзбай ұстанған қытай қазақтары жайында жазылған жазушы Қабдеш Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние» атты ғұмырнамалық романында «Аудандық милиция қызметкерлері ауыл-ауылды аралап, жаңа келгендерді тізімге алды. Біздің бір жеңгеміз «фамилиянды айт» дегенде күйеуінің әкесі, яғни қайын атасының атын айтуға ұяты жібермей, күйеуінің атын айтып жіберген екен, оған паспорт сол күйінде келіп, біраз күлгеніміз

бар» [14, 77-б.] - дейді. Романда 1962 жылы Қытайдан қазақтарды көшіру кезіндегі оқиға өмірден алынып, ресми құжат алғалы жатса да қазақ әйелінің дәстүрден аттамағанын жазушы образды бейнелеген. Қазақы дәстүрдің бұзылуына өзіміз себепкер болатындаймыз. Жаңа түскен келінді күйеуінің тегіне өткізіп, құжат рәсімдеп, келіннің алдағы уақытта құжатпен жұмыс жасағанда еріксіз атасының атын атауға мәжбүрлейміз. Бұл құбылыс – этнодеформациялық жағдай тудырады. Байырғы ұлттық дәстүр, құндылықтардың бұзылуына өзіміз себепші болып, ғасырлар бойы қалыптасқан сыйластық, ата дәстүр, танымның бұзылуына ықпал етіп, жаңарған, заманауи қалыпқа ену арқылы ұялуға тиіс дүниеден ұялмайтын әдет қалыптасты. Қазақтың «ат тергеу» дәстүрінің астарында ұлы құдірет «ұят» дейтін ұғымды жоқ ету арқылы, ағайынгершілік, сыйластықтан ажырап, қоғамда этнодеформациялық мобилизация жүріп жатқанын аңғаруға болады.

Қазақта ат қоюға қатысты түрлі зерттеулерге үніліп қарағанымызда, фольклорлық мұралар мен тарихи деректер, бүгінге дейінгі жазылған ғылыми еңбектерде есім қою ісіне бей-жай қарамаған. Дана халқымыз «Балаға қандай есім қойылса, оның болашақ тағдыры соған байланысты болады», – деп ырымдайды. Адам есімі келешек тағдырына қаншалықты ықпал ететіні және аттас адамдардың мінез-құлқы неліктен бір-біріне ұқсас, деген сұрақтың төңірегінде ғалымдар зерттеу жүргізуде. Адам есімдерін зерттеуші ғалымдардың дәлелдеуінше, есім бала өміріне айтарлықтай әсер етеді, сәбилерді неғұрлым көркем есімдермен атаған сайын, баланың тұлға бойы соған сәйкес көркемделе түседі. Ырымдап ат қою – қазақтың қанына сіңген дәстүрі. Соңғы 10 жылдағы статистикаға сүйенсек, қойылған есімдердің ішінде ең жиі қойылғандары: Айару, Інжу, Кәусар, Ерасыл, Нұрасыл, Нұрислам екен. 1 жылда Қазақстанда Нұрсұлтан деген есім 95 рет қойылған [15] екен. Бұл есім Қазақстанға Тәуелсіздік сыйлаған тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Назарбаевтың құрметіне қойылған. Психологтардың айтуынша, баланы танымал тұлғалардың есімімен атау болашақта баланың үлкен жауапкершілікті сезінетінін айтады. Атына сай азамат болуға ұмтылатынын, есімнің бала психологиясына оң ықпал ететінін дәлелдейді.

Әр елдің, әр халықтың өзіне лайық заңы бар. Мұндай заң біздің туған халқымызда да ертеден қалыптасқан. Бұл ережелер, қағидалар далалық ұлттардың әдет, салтына, тұрмысына лайық жасалады. Қазақ

халқының ұлттық әдет-ғұрыптары әрі халықтың тұрмыс-тіршілігін, өнегесін, тәлім-тәрбиесін бейнелесе, әрі сөзбен қоса ел жадында сақталар қимыл әрекеттер арқылы белгілі бір хабарды, ойды, мағынаны үстей отырып, символдық қабылдаудың, философиялық ойлаудың таңбалық көрсеткішін құрай алады, яғни әрбір ырым халықтың арманымен, сенімімен, тілегімен ұштасады. Қазақ есімдерінде жиі кездесетін түстер этноәйдөмдік қызмет атқарады. Мәселен:

– қызыл түске қатысты есімдер: Қырмызы, Қызғалдақ, т.б.;

– ақ түске қатысты есімдер: Ақтайлақ, Ақжан, Ақбота, Ақмарал, Ақмаржан, Ақжүніс, Ақбілек, Ақкербез, Ақжігіт, Ақберен, Ақтан; Ақтамберді, Ақжүрек, Ақтай, Ақтоты, т.б.;

– сары түске қатысты есімдер: Сары, Сарыбай, Сарыбала, Сарыбас, Сартай, Алтынсары, Сарыгүл, т.б.

– көк түске байланысты есімдер: Аспанбек, Көкжал, Көкбөрі, Көкжиек, Көкбекті т.б.

– қоңыр түске қатысты есімдер: Қоңыр, Байқоңыр, Майдақоңыр, Қоңырша, Қоңырбай, т.б. Қоңыр сөзі жағымды сипатта кісі есімін алмастыру мағынасында қоңыр қозым, қой көзді, қоңыр даусы бар деген сипатта қолданылады. Қазақтың қара сөз шебері М.Әуезов кей туындыларын «Қоңыр» деген бүркеншік есіммен жариялаған екен.

– қара түске қатысты есімдер: Қарабай, Қаратай, Жаманқара, Қарамолда, Қаражан, Қарабатыр, Қарақат, Қаракөз, Қарашаш, Қарабала, т.б.

Қаратай, Жаманқара, Қаражан сынды есімдерге қара сөзінің жалғануы – қарайған сүйенішім деген мағынада қолданылса, қыздарға қатысты Қарақат, Қаракөз, Қарашаш есімдеріндегі қара сөзі қарақаттай мөлдір көз, қолаң қара шаш деген сипатта сұлулықты бейнелейді екен. Бұл сөздердің мәнін ашып, ойын тереңдету үшін қазақ халқының қара шаңырақ сөзін қолданғанда шаңырақта қарайып сол үйдің түтінін түтетіп, ошағын сөндірмей отырған сол әулеттің адамын айтады. Мұндағы қара сөзі қасиетті дегенді білдірсе қазақта «Кіммен қарайсаң, сонымен ағар» деген тіркестің астары да кісіге қатысты айтылған. Қара – мал мен байлық дегенді білдірсе, екінші жағынан малы бар, дәулетті, кемелденген, толық адам сипатын береді. "Кіммен қарайсаң..." дегені осы болса керек. «Қара қазан, сары бала қамы үшін» деген жолдардағы да қазан мен бала сөзі егіз ұғым.

Халықтың әдет-ғұрып, тарихи дәстүрлері мен кісі аттарының арасында байланысы бар екені ғылымда дәлелденген. Есім қоюға қатысты ғалымдардың еңбегіне сүйене отырып, қазақша ат қоюдың түрлерін жіктеп, классификациясын ұсындық. Олар:

- Қазақтың танымал хан-сұлтандары мен билерінің есімімен байланысты: Абылайхан, Қасымхан, Есімхан, Бейбарыс, Нұрсұлтан, Жәнібек, Қазыбек, Досбол, т.б.;

- Алаш арыстарының есімімен байланысты: Әлихан, Сәдуақас, Халел, Ахмет, Смағұл, т.б.;

- Батырлардың есімімен байланысты: Алпамыс, Едіге, Қабанбай, Бөгенбай, Тоқтар, Талғат, Қасым, Темірбек, т.б.;

- Танымал тұлғалардың есімімен байланысты: Құрманғазы, Исатай, Махамбет, Сырым, Ыбырай, Абай, Мұхтар, Қаныш, Ғабит, Сәбит, Сәкен, Төлеген, т.б.;

- Діни сипатты есімдер: Мұстафа, Ғали, Айша, Әли, Жамал, Зылиха, Иса, Ықылас, Рамазан, Мұхаммед, Омар, Оспан, Сүлеймен, Бәкір, Ибраһим, Хадиша, т.б.;

- Туыстық атауларға байланысты: Нағашбек, Тағай, Жиенбай, Атабек, Атабай, Атахан, Бабабек, Ағабек, Бауыржан, Бауырбек, т.б.;

- Баланың денесіндегі артық, не кем мүшесіне байланысты және ерекше көзге түскен белгілеріне қарай: Артық, Нышанбай, Нышанәлі, Қосекен, Анар, Анарбек, Анаркүл, Анарбай, Қалдыгүл, Қалдыбай, Қалдыбек, Қүдірет, Меңтай, Сүндет, Қаракөз, Қарашаш, Ақмандай, Сұлушаш, Айдар, т.б.;

- Балаға тіл-көз тимейді деген ниетпен ырымдап ат қою: Жаманқара, Жаманбай, Жаман, Жәутік, Қойшыбай, Ошақбай, Тезекбай, Бескемпір, Үшкемпір, Елеусіз, т.б.;

- Баланың дені сау, жаны берік, өткір мінезді болсын деген ниетпен: Тасболат, Өлмес, Тастемір, Өткір, Алмасбек, Шымырбай, Балғабай, Балтабай, Қанжар, т.б.;

- Баласы шетіней берген үйдің жас сәбиіне ат қою: Аман, Есен, Тұрар, Амантұр, Аманкүл, Жүрсін, Тоқтар, Тұрсын, Тұрсынәлі, Тұрсынкүл, Тұрғанбай, т.б.;

- Бала-шағаларының өмірі ұзақ болсын, көп жасасын деген ниетпен және қартайған шағында туған балаға: Ұзақ, Жанұзақ, Жүзбай, Жүзжасар, Мыңжасар, Өмірбек, Өмірзақ, Алпысбай, Жетпісбай, Сексенбай, Тоқсанбай, Ұзақбай, т.б.;

- Аспан денелеріне және ауа-райына қатысты: Айбике, Айтолды, Күнтолды, Айтуған, Айымжан, Айболат, Күнтуған, Айман, Айсұлу, Айнұр, Айгүл, Айша, Айтуар, Күнтуар, Күнсұлу, Күнімкөз, Шолпан, Жұлдыз, Айсұлу, Боранбай, Қаржау, Нөсербек, Жасын, Отамалы, т.б.;
- Жер-су атауларына байланысты: Орал, Алтай, Алатау, Еділ, Жайық, Балхаш, т.б.;
- Асыл тастар мен қымбат маталардың атын қою: Гауһар, Алтын, Күміскүл, Жібек, Мақпал, Маржан, Меруерт, т.б.;
- Өсімдіктер мен гүлдердің, жемістердің атымен байланысты: Раушан, Райхан, Гүлзар, Гүлжан, Гүлсім, Гүлдер-ай, Гүлхан, Гүлдария, Қырмызы, Қызғалдақ, Анар, Алма, Мейіз, т.б.;
- Баланың болашағы биік, бақытты, дәулетті болсын деген ниетпен: Арман, Бақыт, Бақберген, Бақжан, Бақдәулет, Ырысдәулет, Мақсат, Мұрат, Бақытжан, Ұзақ, Ынтымақ, Ырысты, Ырыскүл, Берік, Бақкелді, Ырыскелді, Асқар, Нұрбақыт, Несіпбек, Несібелі, т.б.;
- Кенже балаға қойылатын есімдер: Кенжебай, Кенжегүл, Кенжетай, Ақкенже, Наркенже, Айкенже, Кенжегүл, т.б.;
- Төрт түлік мал атаулары мен жан-жануарларға, құстардың атымен байланысты зооним есімдер: Жылқыбай, Құлыншак, Қошқарбек, Нарбек, Атан, Нарша қыз, Ақбота, Жанбота, Қозыбақ, Арыстан, Жолбарыс, Барехан, Арлан, Бөрібай, Қасқырбай, Құртқа, Итбай, Итемген, Құралай, Бөкенбай, Бұғыбай, Елікбай, Маралтай, Бүркіт, Лашын, Қаршыға, Қарлығаш, Сандуғаш, Сұңқар, Бұлбұл т.б.;
- Ұлы жоқ үйде қыз туғанда: Ұлбөбек, Ұлболсын, Ұлмекен, Ұлтуар, Ұлбала, Ұлжан, Ұлдана, Ұлшат, Ұлту, Ұлшаһар, Жаңыл, Жаңылсын, т.б.;
- Балама атпен аталған есімдер: Ибраһим Құнанбайұлы – Абай, Мұхаммед Қанафия Уалиханов – Шоқан, Нұрмағанбет Баймырзаұлы – Балуан Шолақ, Сәдуақас Сейфуллин – Сәкен, т.б.;
- Ай, күн, мерзімге байланыста есімдер: Ақпанбет, Ақпан, Наурыз, Наурызбай, Гүлмарт, Сәуірбек, Мамырхан, Маусымжан, Шілдебай, Октябрь, Ноябрь, Дүйсенбі, Дүйсенәлі, Сейсенәлі, Сәрсенәлі, Бейсенәлі, Жұмабай, Сенбек, Жексенбек, Базарбай, Базарбек
- Басқа халықтан сіңісіп кеткен есімдер: Малике, Мансур, Сабира, Жәмілә, Сания, Эльмира, Мадина, т.б.

- Ұзақ уақыт бала сүйе алмай Алладан тілеп алған балаларға қойылатын есімдер: Тәңірберді, Құдайберді, Аллаберген, Тілеукабыл, Құдайберген, Тілеуберген, Тұрсын, Тұрсынбек, Тұрсынқұл, Тұрғанай, т.б.

- Фольклорлық туындыларда кездесетін есімдер: Таусоғар, Көлтаусар, Жалғыз көзді дию, Желаяқ, Албасты, Жалмауыз, Мыстан, т.б.

- Екі есімнің бірігуінен пайда болған есімдер: Қасым-Жомарт, Дініслам, Ораз-Мұхаммед, Шәмші-Қалдыаяқ, Бекзат-Саттархан, Мұхтар-Шахан, т.б.

- Халық, ру, тайпаға байланысты этнонимдік есімдер: Божбанбай, Арғынбек, Найманбай, Наймантай, Қоңыратбай, Қыпшақбай, Албан, Тінейбек, Батыржан, Қазақбай, Өзбекбай, Қырғызәлі, Әзірбайжан (Мәмбетов), т.б.

Ж.Манкеева өз еңбегінде халықтардың ат қоюы немесе таңбаны таңдауы өзіндік тұрмыс салтының, әдет-ғұрпының, көзқарастарының, дүниетанымының әсерінен болады деп түсіндіреді [16, 147-б.].

Қазақта адамдардың іс-әрекетіне, қимыл-қозғалысына, мінез-құлқына орай есімдеріне ертегі есімдерінен балама ат қосып атап немесе балама аттың өзімен-ақ кім екенін меңзеп, аллегориялық есім беру күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Аллегориялық есімдердің едәуірін көркем әдебиеттен кездестірсек, өмірде де кей адамдардың іс-әрекетіне қарап, төмендегідей сипаттама беретін сөздерді қосып айту орын алған. Мәселен, Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» атты роман-трилогиясында Судыр Ахмет, М.Әуезовтің «Абай жолындағы» Жұман қырт немесе Қожанасырдың бір кітап болатын хикаялары мен Ш.Айманов сомдаған Алдар Көсе бейнесі халық жадында күлкілі, өтірікші, мылжың, қу әрекеттерімен есте қалған. Сондықтан халық ұғымынды адамдарға аллегориялық ат қою дәстүрі де өте ертеден жалғасып келе жатқанын аңғаруға болады. Соған орай, зерттеу барысында аллегориялық есімдерді бірнеше топқа бөлдік:

- үнемі іс-әрекеті күлкіге ұрындырып жүретін адамдарды – «Қожанасыр», «әпенді», т.б.;
- өтірікші адамды – «Алдар көсе», «Судыр Ахмет», «суайт», «әперис – (аферист)», «арамза», т.б.;
- көп сөйлейтін адамды – «қырт», «көк езу», «мылжың», «бәдік», т.б.

- Ұрысқақ адамды – «бақылдақ», «бақырауық», «көкбет», «бетпақ», «долы», т.б.;
- қолының сұғанақтығы бар адамды – «баукеспе, «қарақшы», «алаяқ», «жытқыр», т.б.
- адамның дене мүшесіндегі кейбір артық-кем ерекшелігіне орай – «құныс», «бүкір», «шолақ», «ақсақ», «шойнақ», «ақи», «соқыр», «алапес», «месқарын», «қомбалақ», «қабак», «табан бет», «ұзынтұра», «шләнті», «қортық», «құлақ», «қылқи мойын», «шибұт», «инелік», «тыри», «тырық», «дәу бас», «жалпақбас», «пода бас», «бұзау бас», «сұңқима», «пұшық», «пұштән», «керен», «салпы ерін», «шүртік», «қысық көз», «алаң көз», «көк көз», «шегір көз», «ташқара», т.б.;
- сұраншақ адамды – «дуана», «қайыршы», «алақан жайып қалған», т.б.
- тіршілік әрекеттеріне орай – «салақ», «пысық», «өлермен», «жаны жоқ», «былжыр», «күйдіргі», т.б.

Жоғарыда аталған балама аттардың кейбірі ел арасында күлкі тудыруы мүмкін болса да атам заманнан аузы дуалы кісілердің айтуымен кең тараған. Кей есімдер балалық шақта өзі қатарлы құрдастардың айтуымен, кейбірі ауылдастар арасында, ал біршамасы әртүрлі жағдайда әр түрлі кісілердің айтуымен балама есім қою ісі күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бұл есімдерге ренжушілер де, сол есімге көндігіп, өмір бойы қос есімді арқалаушылар да кездеседі.

Қазақ антропонимикасында лақап, бүркеншік аттарды жүйелі түрде алғаш рет ғалым Т.Жанұзақ қарастырған: «Бүркеншік ат (псевдоним) деп шын аттан бөлек, ойдан шығарылған, көп реттерде фамилия мен есімдер орнына жүретін атауларды айтады. Ол гректің псевдонимес сөзінен, мәнісі «жалған аталған, жасырын» деген ұғымды білдіреді» [13, 86-б.]. ХХ ғасырдың алғашқы жылдарында қазақ әдебиеті мен қазақ басылымдарына белсене қатысқан Алаш зиялылары арасында бүркеншік есім пайдалану дәстүрі қарқынды белең алды. Статистикалық деректерге сүйенсек бір ғана жазушы Бейімбет Майлин 74 түрлі бүркеншік есім пайдаланса, Ілияс Жансүгіровтің 37 лақап аты болыпты. Кейінгі жылдары «Алашорда» ұйымының көсемі, қазақ тарихындағы алғашқы үкімет төрағасы Әлихан Бөкейханұлы да саналы ғұмырында ұзын-саны 41 бүркеншік есім пайдаланған деген деректер бар [17]. Әдеби псевдоним немесе лақап ат пен бүркеншік есімді қолдану шығармашылық тұлғалар үшін күншілдік пен беделіне

нұқсан келтірмеуден сақтану жолы болса, бір есептен оқырман талқысын ашық тыңдау ниетінен туған.

Қорытынды

Қазақ халқы басқа түркі халықтары сияқты ат қоюда дәстүрге сай белгілі бір талаптарға сүйенгенін зерттеулерден білдік. Мақалада қазақ халқындағы есімдердің қойылу сипаты мен ұлттық-танымдық деформациялану ерекшеліктеріне қатысты болғандықтан, түрлі зерттеулер мен ғылыми тұжырымдарды негізге алып, қазақша ат қою концепциясын нақтылауға тырыстық. Соған сәйкес қазақша ат қою ерекшеліктерін түрге бөліп, классификациясын жасауға ұмтылды. Қазақтың дәстүрлі тарихында орын алған ат тергеу дәстүрінің этнотанымдық сипатына талдау жұмыстарын жасап көрдік. Қазақ есімдерінің арасында түр-түске қатысты кездесетін есімдердің этноэйдемдік сипаты дараланып, қызыл, ақ, сары, көк, қоңыр, қара түске қатысты есімдер жүйесі жасалды. Мақаладағы қазақтың дәстүрлі ат қою ерекшеліктеріне қатысты ойларымыз болашақта қазақтың салт-дәстүрлері мен әдебиеттегі этнодеформация мәселелерін зерттеуде дереккөз болады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005. – 439 б.
2. Рахымберлина С.Ә. Жүнісова М.Қ. Қазақ ономастикалық кеңістігіндегі бейресми кісі есімдерінің орны. //Қарағанды университетінің Хабаршысы. Серия «Филология». №2 (74) /2014,31-41б. https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/6381/Rahymberlina_Qazaq_2014.pdf?sequence=1&isAllowed=y (14.10.2021.).
3. Әбілев Ж., Этнодеформация: Оқу құралы / Ж. Әбілев. – Қызылорда: Тұмар, 2007. – 127 б.
4. Исабеков Д. Бонапарттың үйленуі. Әңгіме. <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/45175/> (15.10.2021.).
5. Жанұзақов Т., Есбаева К. Есімдер сыры. – Алматы, 1974. – 11б.
6. Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы. Роман. – Алматы: Әл-Фараби, 1999. – 752 б.
7. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер: салыстырмалы лингвистикалық зерделеу. – Алматы: Ғылым, 1995. – 176 б.
8. Салықжанова Ш.Б. Қазақ тіліндегі табу мен эвфемистік сипаттағы кісі есімдері //Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 2005. – №3(106). – 420-424 бб.
9. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 2006. – 1-2 кітап – 591 б.
10. Исабеков Д. Гауһартас. Повесть. // <https://isabekov.live/?p=468> (16.10.2021.).

11. Жұмаділов Қ. Соңғы көш. – Алматы: Жазушы. 1988. – 416 б.
12. Төлеш Е. Қазақ келіні қайын жұртының есімін неге атамаған?// <https://tengrinews.kz/story/kazak-keln-kayyin-jurtyinyin-esmn-nege-atamagan-364314/> (18.10.2021.).
13. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы: лингвистикалық және тарихи-этнографиялық талдау. – Алматы: Ғылым, 1971. – 218 б.
14. Жұмаділов Қ. Таңғажайып дүние. Роман. – Алматы: "Тамыр". 1999. – 622 б.
15. <https://stat.gov.kz/itis/interesting/name> (21.10.2021).
16. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы» ЖШС, 2010. –212 б.
17. Нұрасыл Б. Бүркеншік есімдердің сыры. <https://e-history.kz/kz/news/show/1696/> (26.10.2021.).

References

1. Til bilimi terimlerinin түсіндірme sözdüğü. – Almaty. «Sözdik-Slovar», 2005.
2. Rahymbertina S.Ә., Jünisova M.Q. Qazaq onomastikalыq keñistigindegi beiresmi kisi esimderinin ornı. //Qarağandy universitetinin Habarşysy. Seriya «Filologiya». №2 (74) /2014, 31-41b. https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/6381/Rahymbertina_Qazaq_2014.pdf?sequence=1&isAllowed=y (14.10.2021.).
3. Äbilev J., Etnodeformasiya: Oqu quraly / J. Äbilev. – Qyzylorda: Tumar, 2007. – 127 b.
4. İsabekov D. Bonoparttyñ üilenui. Äñgime. . <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/45175/> (15.10.2021.).
5. Janūzaqov T., Esbaeva K. Esimder syry. – Almaty, 1974. – 11b.
6. Toqtarov R. Abaidyñ jūmbağy. Roman. – Almaty: Äl-Farabi, 1999. – 752 b.
7. Ahmetov Ä. Türki tilderindegi tabu men evfemizmder: salystymaly lingvistikalyq zerdeleu. – Almaty: Ğylym, 1995. – 176 b.
8. Salyqjanova Ş.B. Qazaq tilindegi tabu men evfemistik sipattağy kisi esimderi //L.N.Gumilev atyndağy Euraziya Ülttyq Universitetinin Habarşysy. Filologiya seriyasy, 2005. – №3(106). – B. 420-424.
9. Äuezov M. Abai joly. – Almaty: Jazuşy, 2006. – 1-2 kitap – 591b.
10. İsabekov D. Gauhartas. Povest. // <https://isabekov.live/?p=468> (16.10.2021.).
11. Jūmadilov Q. Soñğy köş. – Almaty: Jazuşy. 1988. – 416 b.
12. Töleş E. Qazaq kelinі qaiyn jūrtynyñ esimin nege atamağan?// <https://tengrinews.kz/story/kazak-keln-kayyin-jurtyinyin-esmn-nege-atamagan-364314/> (18.10.2021.).
13. Janūzaqov T. Qazaq esimderinin tarihy: lingvistikalyq jәne tarihi-etnografiyalыq taldau. – Almaty: Ğylym, 1971. – 218 b.
14. Jūmadilov Q. Tañğajaiyp dūnie. Roman. – Almaty: "Tamyр". 1999. – 622 b.
15. <https://stat.gov.kz/itis/interesting/name> (21.10.2021).
16. Mankeeva J.A. Qazaq tilindegi baiyrğy tübirlerdi jañğyrtu. – Almaty: «Memlekettik tildi damytu ortalyğy» JŞS, 2010. –212 b.
17. Nūrasyl B. Būrkenşik esimderdiñ syry. <https://e-history.kz/kz/news/show/1696/> (26.10.2021.).

Özet

Makalede, Kazak isimlerinin tarihi ve araştırma konuları ele alınmaktadır. Yazar, Kazak isminin resmi ve gayri resmi biçimlerini belirlemiştir. Türk halklarında adlandırmanın tarihsel doğası, gelenekleri ve yenilikleri, Kazaklar arasında biçimsel adlandırma arayışın incelenmesidir. Ayrıca bu makalede geleneksel adlandırma kavramı önerilmiş ve sınıflandırılmıştır. Kazaklarda isimlendirmenin etno-bilişsel kavramlarla bağlantısını bilimsel açıdan belirleyip kişi isimlerinin etno-deformasyon seferberliği durumu doğrulanmaktadır. Makalede, transonymization fenomeni aracılığıyla halk tarafından hatırlanan Abılay Han, Kazıbek biy, Kabanbay, Bögenbay, Abay, Çokan, Saken, Baluan Şolak, Jayau Musa gibi tarihi şahsiyetlerin isimleri analiz edilmektedir. Kazak halkının isimlendirilmesi sürecinde örf ve inançların etno-bilişsel özellikleri bilimsel verilerle doğrulanmaktadır. Kazak isimleri, toplumdaki ve günlük yaşamdaki işlevlerine ve yapılarına bağlı olarak bilim adamlarının görüşlerine dayanarak birkaç alanda gruplandırılmıştır. Ulusal geleneklere uygun olarak isimlerin etno-bilişsel özellikleri detaylı bir şekilde incelenir ve bilim camiasına sunulur. Gelecekte bu projeyi genişleterek isimlerin ontolojisini bilime sunmayı planlıyoruz. Makalede, Kazak halkı isimlerini davranışlarına ve kavram anlamında değiştirdiği için alegorik kişisel isimlerden oluşan bir koleksiyon oluşturduk ve sunduk.

Anahtar kelimeler: ad vermek, ad verme kavramı, isim incelemesi, etnodeformasyon, etnodeformasyonel seferberlik
(R. Yesbalayeva, Kazaklarda Geleneksel Ad Verme Kavramı ve Etnodeformasyon Seferberliği)

Аннотация

В статье будут рассмотрены история и проблемы изучения казахских имен. Автор выделил официальную и неофициальную формы наименования у казахов. Историческая природа наименования, традиций и нововведений у тюркских народов является исследованием формального поиска наречения именем у казахов. Также в данной статье предложена и классифицирована концепция традиционного наименования. В данной статье различают виды и особенности с точки зрения национальной традиции придумывания невесткой новых имен для родственников мужа. Автор проанализировал состояние этнодеформационной мобилизации имен, научно обосновал связь казахского наименования с этнокогнитивными концепциями. В статье анализируются исторические имена таких людей как Абылай хан, Казыбек би, Кabanбай, Богенбай, Абай, Чокан, Сакен, Балuan Шoлак, Жаяу Муса и др., сохранившиеся в памяти народа через феномен трансонимизации. Этнокогнитивные особенности обычаев и верований в процессе наименования казахского народа подтверждены научными данными. В статье автор сгруппировал казахские имена по нескольким направлениям, основываясь на мнениях ученых, в зависимости от их функции и структуры в обществе и в повседневной жизни. Детально проанализированы и представлены научному сообществу этнокогнитивные особенности имен в соответствии с национальными традициями. В будущем планируется расширить данный проект и представить науке онтологию имен. В статье создана и представлена коллекция аллегорических личных имен, поскольку казахский народ меняет свои имена в зависимости от своего поведения и смысла.

Ключевые слова: наречение именем у казахов, концепция именования, исследование значения имени, этнодеформация, этнодеформационная мобилизация
(Р. Есбалаяева. Концепция традиционного наречения именем у казахов и этнодеформационная мобилизация)